

TÜRKÇEDE FİİLLERİN ÇEKİMLENİŞİNE TOPLU BİR BAKIŞ

EMİN ÖZDEMİR

GİRİŞ

Dilimizin uzun tarihî gelişimi içerisinde, yabancı etkilere karşı varlık ve canlılığını korumuş tek ögesi, denilebilir ki fiilleridir. İsimler, sıfatlar, zamirler, zarflar ve bağlaçlar gibi öbür sözcükler, kullanılış alanından çekilip yabancı karşılıklarıyla yer değiştirirken, fiiller bu etkilenmenin dışında kalmıştır. Böylece, Türkçenin ulusal benliğini yitirmemesinde fiiller önemli bir etken olmuştur.

Fiillerin bu özelliği, genel bir deyişle, onların cümle içerisindeki yerinden ve görevinden gelir. Fiil cümlede temel ögedir, onsuz cümle kurulamaz. Cümlenin özne, tümleç gibi öğeleri bir bakıma fiilin tamamlayıcılarıdır. Bundan ötürüdür ki Türkçe, yabancı dillerin baskısı altında kaldığı dönemlerde, cümlenin fiilden başka bütün öğeleri Türkçeliklerini yitirmesine karşın, yine de varlığını koruyabilmiştir.

Cümle kuruluşunda temel öge olan fiiller, dilimizin sözcük gömüsü (kelime hazinesi) yönünden de etkin ve canlı bir özellik gösterirler. Fiil kök ve gövdelerinden, fiil ve isim türetme olanakları oldukça geniştir. Nitekim, dilimizdeki isim gövdelerinin büyük bir çoğunluğu fiillerden türemiştir. Bugün, fiillerden isim türetmeğe yarayan yapım eklerinin sayısı 40, fiilden fiil türetenlerse 15'in üzerindedir.

Fiillerin isim ve sıfat şekillerinin (yazmış, yazacak, yazar, yazdığı, yazış, yazma) isim ve sıfat göreviyle de kullanılış alanına çıkması, dilimizin cümle yapısını ve deyimleyiş gücünü, geniş ölçüde fiillere bağlı kılar. Ayrıca, birtakım fiillerin çekimli şekilleri, isimlerin aldığı çekim eklerini de alarak cümle içerisinde onlar gibi kullanılmaktadır: “Uyuyora benziyor.”, “Yoklama defterinden geldileri, gittileri çıkardı.”, “Elin geldisinden, gittisinden sana ne?”, “Bırak şu bilmiyorumları da anlat olup biteni.” örneklerinde olduğu gibi.

Bütün bu özellikleri yanında fiillere dil içerisinde asıl canlılığını ve etkinliğini kazandıran bir başka yön de çekimlenişlerindeki düzen, sağlamlık ve

zenginliktir. Bu yazıda fiillerin bu yönü ele alınacaktır. Fiil çekimi ne demektir? Fiillerin çekimli şekilleri neleri karşılar? Çekimleniş yolları nelerdir? Bir fiilin değişik çatı ve kiplerine göre çekimli şekilleri nelerdir? Bu noktalar, belimlemeli bir yöntemle (tasviri metotla) açıklanmağa çalışılacaktır.

FİİL ÇEKİMİ

Fiil kök ve gövdeleri eylemleri tek tek karşılar. Bunların kullanılış alanına çıkmaları bir varlığa bağlanmaları ile olur. Bu da fiil kök ve gövdelerinin çeşitli eklerle değişik ilgi kalıplarına girmesi, şekillenmesiyle belirir. İşte fiil kök ve gövdelerinin eylemleri varlıklara bağlarken girdikleri kalıp ve şekillenmeye “*Fiil çekimi*” denilir.

Fiillerin çekimli şekilleri dört şey ifade eder:

1) *Eylem* : Bu, fiil kök ve gövdesinin ifade ettiği unsurdur. Soyut olarak oluş veya kılışı karşılar: Gel-, git-, söyle- gibi.

2) *Zaman* : Fiilin karşıladığı eylemin meydana geldiği zaman bölümüne “fiilde zaman” denir. Zaman kavramı, çekimli fiilin temel ögesidir. Eylemler ister ortaya çıkmış olsun, ister çıkması tasarlansın zaman kavramı ya açık olarak ya da dolaylı olarak vardır. Fiillerin kipleri bölümünde de değinildiği gibi bazı fiil çekimlerinde zaman kavramı salt ve belirli olarak belirir: “Uyuyor-u-m”, “gel-ecek-sin” şekillerinde şimdiki zaman ve gelecek zaman kavramı salt olarak bellidir. Bu fiillerin, “uyu-sa-m, gel-meli-sin” şekillerinde ise zaman kavramı açık ve salt olarak belirmemekle beraber yine eylemi bir zamana bağımlı olarak verdikleri sezilir. Böyle salt bir zamana bağılı olmıyan (modal) şekillerin zamanı kullanışta birtakım zarflarla açıklanır: “Hemen gelmelisin”, “Şimdi uyusam”, “Yarın yapsam” gibi. O halde bütün çekimli fiillerde zaman unsuru vardır. Fakat okul gramerlerimizde fiil çekimi konusunun işlenirken yalnız fiillerin salt zaman ifade eden çekimli şekilleri zaman yönünden ele alınmış tasarlama kipleri diye adlandırılan fiillerin şart, istek, gereklilik ve emir şekilleri bir zamana bağılı olarak düşünülmemiştir.

Bugün Türkçemizde fiillerin çekimli şekillerinde ikisi geçmiş zaman olmak üzere beş zaman vardır:

- 1) Geniş zaman
- 2) Şimdiki zaman
- 3) Görülen geçmiş zaman (-dili geçmiş)

- 4) Duymalı veya görülmiyen geçmiş zaman (-mişli geçmiş)
- 5) Gelecek zaman.

1) GENİŞ ZAMAN

Fiilin karşıladığı eylemin bütün zamanlar içerisinde ortaya çıkacağını ya da çıktığını karşılayan bir zaman bölümüdür. Bu yönden geniş zaman çokluk çeşitli zamanlar yerine kullanılır. Geçmişte başlayıp şimdi de devam eden eylemler için bu zaman kullanıldığı gibi gelecekte ortaya çıkacak durum ve olaylar için de kullanılmaktadır. Örneğin: “Damlaya damlaya göl olur”, “Kız çocukları kapı eşiklerinde sakız çiğner” (H. Edip Adıvar) “Bu işe bir çare bulunur” (Y. Kadri) Bu cümlelerde geniş zamanın kullanımına bakarsak: Birinci kullanılıştta her zaman, ikincide geçmiş zamanla şimdiki zamanı içersine alan bir zaman; üçüncüde de bir gelecek zaman kavramı vardır. Ama her üçünde de bir süreklilik niteliği görülür.

Geniş zamanın diğer zaman bölümlerinden ayrılan bir yönü vardır. O da bir kesinsizlik ifade etmesidir. Eylem geniş bir zaman içerisinde düşünüldüğü için ihtimalli bir başka deyişle olabirlilik özelliği görülür. Bu, daha ziyade geniş zamanın, gelecek zaman yerine kullanılmasında kendisi gösterir.

Türkçemizde bugün geniş zaman, iki tip ekle karşılanmaktadır: “-r-”, ve “-ar-, -er-”.

-r: Çok heceli bütün fiil kök ve gövdelerine, sesli ile biten fiil kök ve gövdelerine ayrıca bir kısım tek heceli fiil kök ve gövdelerine getirilir: Bakıl-ı-r, gezil-i-r, ye-r-, de-r-, gel-i-r gibi.

-ar, -er: Bunlarsa daha ziyade tek heceli fiil köklerine ve gövdelerine getirilir: Yap-ar, kes-er, oy-ar, at-ar, gez-er.

Geniş zaman eki, dilimizin tarihî gelişimi içerisinde daha çok şimdiki zaman ifade etmiştir. Şekil olarak şu görünüşleri vardır:

-ur, ür: bil-ür, başla-y-ur, tile-y-ür (diler), ti-y-ür (der) gibi.

-ar, er: tut-ar, kes-er

-r: ti-r, başla-r, bil-i-r.

Eski Anadolu Türkçesinde -ur, -ür şeklinin daha fazla kullanıldığı görülüyor. A.C. Emre, *Ondördüncü Asırda Fiiller* adlı incelemesinde bu yargıya varmaktadır.

2) ŞİMDİKİ ZAMAN

Eylemlerin şimdiki zaman bölümü içerisinde ortaya çıktığını gösterir. Fiil kök ve gövdelerine şimdiki zaman eki “-yor” getirilerek yapılır: “Yaz-ı-yor”, “uyu-yor”, “oyna-yor” gibi. Fiillerin şimdiki zaman eki olan “-yor” şekli dilimizde Osmanlıca devresinde ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde -a, -e ile şimdiki zaman eki karşılanmıştır. Bu -a, -e eki de eski Türkçe devrinde -ga, -ge “-gay, -gey” den gelişme olduğu eldeki örneklerde görülmektedir.

Bugünkü kullandığımız “-yor” şimdiki zaman eki yerine önceleri geniş zaman eki kullanılmıştır: “Kanda gidersin” -niye ağlarsın” örnekleri, “nereye gidiyorsun, niye ağlıyorsun” yerine geçmekteydi. -yor- eki ortaya çıktıktan sonra bu kullanılışlar azalmış, hemen hemen kullanılmaz olmuştur.

Şimdiki zaman ifadesi yalnız geniş zamanla ifade edilmekle kalmamış, eskiden “dur” yardımcı fiilinden de faydalanılarak: “yapa dururam” (yapıyorum), “gele durur” (geliyor) örneklerindeki gibi şimdiki zaman yerine kullanılışları da olmuştur.

-yor- şimdiki zaman ekinin gelişimini yori- (yürümek) fiilinin geniş zaman kipi “yori-r” dan geldiğini görmekteyiz: “Ol-ı-yor-ur, gör-e-yor-ır” (kırk vezir sh 75). Bu “-yorır” fiili ile karşılanan şimdiki zaman eki, daha sonra bugünkü “u-yor” şeklinde ekleşmiştir. Nitekim bugün bu -yor ekinin sesli uyumu dışında kalması da bunu gösterir. Yani bu bir ek değil, çekim şekli halinde bir fiil köküdür. Bu varlığa ekin gelişimini araştıran J. Doney *Türk Dili Grameri* adlı eserinde de varmıştır. (sh 366).

Şimdiki zamanda bir sürerlilik niteliği vardır. Eylem başlamış, bitmemiştir. Fakat bazı hallerde gelecek zaman yerine de kullanılır: “Biraz sonra geliyorum” (geleceğim) örneğinde olduğu gibi. Ancak bu, başlamak üzere olan bir gelecek zamandır. Bu yönüyle asıl gelecek zamandan ayrılır.

Şimdiki zaman bazı kullanılışlarda bir alışkı geçmişliği de ifade etmektedir: “Kitaplarına dokunmayın, kızıyor.” Burada kızma işi şimdi değil her zaman, bir alışkı halinde olduğunu da gösteriyor.

Şimdiki zaman yerine, bugün Türkçemizde “de” haline girmiş mastarlara ek fiil getirilerek yapılan başka bir kullanılış daha vardır: “Gelmekte -y-im, gelmekte-sin, gelmekte-dir, gelmekte-yiz” örneğinde olduğu gibi. Bu kullanılışta şimdiki zaman eki olan “-yor”a göre daha belirli ve kesin bir şimdiki zaman anlamı vardır. Yani tam bir *şimdilik* ifade etmektedir. Bu da -de, -da’lı mastarlardaki içinde bulunma anlamından ileri gelmektedir.

A. N. Kononov, şimdiki zaman yerine kullanılan bu şekli, "sürekli şimdiki zaman" olarak adlandırarak ayrı bir zaman bölümü şeklinde ele almaktadır.

Şimdiki zaman eki olan "-yor", vokallerle biten fiillere olduğu gibi eklenir: "Uyu-yor", "di-yor" v.b. Konsonla bitenlerde ise bir yardımcı ses almak suretiyle eklenir: Koş-u-yor, at-l-ı-yor, bul-u-yor gibi.

-yor şimdiki zaman eki bugün eklendiği fiilin açık orta hece durumunda bulunan "a", "e" vokalini darlaştırır: Titre-yor (tirti-yor), "atla-yor" (ath-yor) gibi.

3) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN (-dili geçmiş)

Eylemlerin geçmişte ve gözönünde meydana geldiğini ifade eden zamandır. Eylem, konuşanın bilgisi, tanıklığı altında meydana gelmiştir. Ayrıca eylemin olup bittiğini ifade eder. Zaman yönünden tam bir kesinlik vardır.

Görülen geçmiş zaman genellikle okul gramerlerinde "-dili geçmiş" zaman terimiyle adlandırılmaktadır. Eylemin belirtiliş niteliğine bakılarak bu zaman bölümü için *görülen geçmiş zaman teriminin* kullanılması daha uygun olur.

Görülen geçmiş zamanın şu üç ana niteliği vardır:

- a) Eylem geçmişte olmuştur.
- b) Bildirence başlayıp bitmiştir.
- c) Eylemin oluşu anlatınca bilinmektedir. Meselâ: "Al-dı" "kaç-tı", "ver-di" gibi. Ancak "uyudum", "bayıldım" gibi bazı örnekler bu niteliği taşımazlar. Bunlarda önceden olma yerine, sonradan farkına varma görülür.

Görülen geçmiş zaman eki, fiil kök ve gövdelerine "-dı", "-di", "-du", "-dü", "-tı", "-ti", "-tu", "-tü", şekillerinden biri getirilerek yapılır.

Başlangıçta Eski Türkçe devresinde -tı, -ti, -dı, -di şekilleriyle, görülen geçmiş zaman karşılanırdı. Eski Anadolu Türkçesinde de bu dört şekil kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlıca devresinde ise sessiz ve sesli uyumlara bağlanarak bugünkü şekil ortaya çıkmıştır.

4) DUYMALI veya GÖRÜLMİYEN GEÇMİŞ ZAMAN

(-mişli geçmiş)

Fiillerdeki bu zaman, eylemlerin geçmişte yapıldığını, konuşanın ya da bu eylemi bildirenin gözü önünde olmadığını ifade eder. Eylem, konuşan tarafından sonradan duyulmuş, farkına varılmıştır.

Bu kipin belirgin özelliği eylemin geçmişte yapılmış olması, eylemi yapmanın farkına varmaması, bunu bir başkasından duymuş olmasıdır: “Kır-mış”, “yaz-mış”, “gel-miş” gibi. Okul gramerlerinde “-mişli geçmiş”, daha önceleri de “nakli mazi” terimiyle adlandırılan bu zaman için “görülmiyen geçmiş zaman” teriminin kullanılmasını yerinde olur. Çünkü bu zamanı daha ziyade başkalarından duyulan eylemleri karşılamak, olmuş da sonradan güürüp farkına vardığımız olaylar için kullanırız: “A! Kar yağmış”, “A! Rengim sararmış” örneklerinde duyma yerine, sonradan farkına varma, görme anlatımı vardır.

Görülme-yen geçmiş zaman, bugün fiil kök ve gövdelerine -miş, -muş, -muş, -müş ekleri getirilerek yapılır. Eski Türkçe ve Anadolu Türkçesi devrinde -miş, -mişli şekiller vardı: “Yap-mış, ol-mış” gibi. Osmanlıcanın son devrelerinde ise bugünkü ekler meydana gelmiştir.

5) GELECEK ZAMAN

Fiillerdeki gelecek zaman unsuru, eylemin gelecek zamanda yapılacağını, ortaya çıkacağını bildirir. Yukarda geniş ve şimdiki zamanın, bazı hallerde gelecek zaman da ifade ettiğini belirtmiştik. Fakat geniş zamanın gelecek zaman ifadesinden bir ihtimal, şimdiki zamanınkinde ise bir yakınlık vardır. Bu yönden gelecek zamanda ise gelecek kavramı sınırlı, belirlidir.

Gelecek zaman fiil kök ve gövdelerine -acak, -ecek ekleri getirilerek yapılır: “Başla-y-acak”, “ol-acak”, “uyu-y-acak” v.b.

Gelecek zaman eki olan “-acak” ve “-ecek” eki de sonradan ortaya çıkmış, Osmanlıca devresinin başlangıcında görülmeye başlamıştır. Eski Türkçede “-gay”, “-gey” ile (istek kipi şekli halinde) Eski Anadolu Türkçesinde ise “-ısar”, “-iser” ekiyle karşılanmıştır. Daha sonra ise “-ısar” ve “-iser” eki yerini, Eski Anadolu Türkçesi içerisinde “-acak”, “-ecek” ekine bırakmıştır.

Fiiller eylemleri, onların meydana geldiği zaman bölümü içerisinde bu beş şekilden birine bağli olarak karşılarlar. Bu yönden, kip kısmında sırası düştükçe bu noktalar üzerinde durulacaktır.

III. Şahıs: Fiillerin çekimli şekillerinin ifade ettiği üçüncü unsur ise şahıs unsurudur.

Fiilde şahıs, eylemin öznesine denir. Fiillerde üç şahıs vardır. Bunlar: birinci, ikinci ve üçüncü şahıs olarak adlandırılır.

Fiiller kullanılış alanına çıkarken karşıladıkları eylemleri, eylemin olucusuna veya kılıcısına bağlarlar. Bunun için de şahıs ekleri alırlar. Yani fiil-

lerdeki şahıs, şahıs ekleriyle ifade edilir. Fiilin, olucusu, kılıcı cümlede ister söylensin isterse söylenmesin, çekimli fiiller sonlarına aldıkları şahıs ekleriyle şahsı bildirirler.

Bugün Türkçemizde üç tip şahıs eki vardır:

A. Birinci Tip Şahıs Ekleri:

Bu ekler, şimdiki zaman, gelecek zaman, duymalı veya görülmeyen geçmiş zaman, geniş zaman, istek ve gereklilik ifade eden çekimli şekillerde kullanılmaktadır.

Bu ekler şunlardır:

	I. şahıs	II. şahıs	III. şahıs
Tekil:	-ım, im-um, üm	-sın, sin-sun, sün	—
Çoğul:	-ız, iz-uz, üz	-sınız, siziz- -sunuz, -sünüz	-lar, -ler

Bu birinci tipteki şahıs ekleri, şahıs zamirlerinin kalıtıdır; yani zamir soyludur. Bunların ekleşmesi, bugünkü hale gelmesini Türkçenin tarihi devreleri içerisinde canlı olarak izlemek mümkündür. Örneğin Eski Türkçe devrinde bu I. şahıs ekleri yerine şahıs zamirlerinin şu kullanılışını görüyoruz:

	I. şahıs	II. şahıs	III. şahıs
Tekil:	gelür men (ben)	gelür sen	gelür ol
Çoğul:	gelür biz	gelür siz	gelür olar

Bu kullanış bu dönemde görülen geçmiş zamanla emir kullanışı dışında bütün çekimlerde görülmektedir.

Eski Türkçe devresi içerisinde ancak 3. şahısın tekilindeki “ol” düşmüş, çoğulundaki “olar” ise bu devre içerisinde “-ler”, “-lar”, şeklini alarak ekleşmiştir. Diğer şahıs zamirleri ise aynı kullanılışla fiillerdeki şahsı temsil etmişlerdir.

Eski Anadolu Türkçesi içerisinde ise birinci tipteki şahıs eklerini şu şekiller altında görmekteyiz. (A. Cevat Emre, *Ondördüncü Asır Betekleri*, s. 9).

	I. şahıs	II. şahıs	III. şahıs
Tekil:	-van, -ven, -vanın -venin, -vam, -vem, -am, -em, -in, -in,n	-sın, -sın	—
Çoğul:	-vuz, -vüz, -uz, -üz	-sız, -siz	-lar, -ler

Bu devrede de bu şekillere dayanarak diyebiliriz ki, I. tipteki şahıs ekleri hem ekleşme, hem de zamirliklerini korumaktadırlar. Meselâ I. Tekil şahıs ekleri, -van, -ven ve bunların genişlemiş şekli olan -vanın, -venin, -ben'den oluştuğu -b-v değişikliği düşünülürse kolayca anlaşılır. Yine, II. Tekil şahıs eki: -sın, -sın de -sen'in ünlü değişikliği sonucuyla ortaya çıktığı bellidir. Kısaca, I. tip şahıs ekleri şahıs zamirinin değişmesi ve bunların ekleşmesiyle meydana gelmiştir.

B. II. Tip Şahıs Ekleri:

Görülen geçmiş zamanla, şart çekiminde kullanılan eklerdir. Bu eklerin bugünkü şekilleri şunlardır:

	I. şahıs	II. şahıs	III. şahıs
Tekil:	-m	-n	—
Çoğul:	-k	-nız, -niz, -nuz, -nüz	-lar, -ler

II. Tipteki şahıs ekleri de gelişim yönünden iyelik eki ihtimali göstermektedir. Bu eklerde de dilimizin gelişimi içerisinde bazı değişmeler olmuştur. Meselâ bu eklerin Eski Türkçe devresi içerisinde şu kullanışlarını görüyoruz:

	I. şahıs	II. şahıs	III. şahıs
Tekil:	-m	-n	—
Çoğul:	-mız, -miz	-nız, -niz	-lar, -ler

Bu devre içerisinde 3. şahıs hariç diğer şahısların aldığı ekler, iyelik eklerinden farkı yoktur. I. tip şahıs eklerine göre büyük bir değişme de olmamıştır. Ancak:

Çoğul birinci şahıs ekinde bir değişiklik görülmektedir. Eski Türkçe devresinde bu şahıs için "-mız", "-miz" şekli kullanılırken Batı Türkçesinde bu-

nun yerini “-k” almıştır. II. Çoğul şahısta da sonrada sesli uyumuyla yuvarlak şekilleri de çıkararak bugünkü şeklini bulmuştur.

C. III. Tip Şahıs tekleri:

Bu tipe giren şahıs ekleri emir ekleridir. Yalnız bu ekler, kipleri incelerken de işaret edeceğimiz gibi aynı zamanda şekil (kip) ekleridir de.

	I. şahıs	II. şahıs	III. şahıs
Tekil:	—	-o-sıfır gel-	-sin
Çoğul:	—	-in, -iniz	-sinler

Burada II. Tekil şahısta şahsı gösteren bir ek olmadığı halde bu eksiz şekilde de bir şahıs kavramı vardır. Buna sıfır değerinde ek demek ve II. Tekil şahıs fonksiyonunu eklemek yerinde olur.

Fiillerin dilde kullanılış alanına çıkması için çekimli şekillere girmesi gerek. Zaten eklerinin fiil kök veya gövdelerine gelmesi fiillerin çekimli şekilleri olamaz. Bunlar sadece fiilin şekil ve zaman gövdesini oluşturur. Fiillerin yüklemleşmesi, onun özneye bağlanmasıyla olur. Bunu da fiil çekiminde şahıs ekleri yapar. Bu yönden *fiil çekimi*, *fiil gövdelerinin şahıslarına göre değiştirilmesidir*. Fiillerdeki şahıs eklerine yüklem ekleri denmesi konuya daha uygun düşer. Çünkü, fiillerin yüklemleşmesi bir şahsa bağlanmalarıyla olmaktadır. Bu nedenle bunlara yüklem eki demek, kavramı daha açık hale kor.

Türkçedeki III. tekil şahsın dışında bütün eylemler ayrı bir ekle şahıs kavramını temsil ederler. Ancak tekil III. şahısta zaman ve şekil eki aynı zamanda şahıs da ifade ederler. gel-di (o geldi gibi).

Türkçede bütün fiiller eylemleri bu üç şahsa bağlı olarak ifade ederler. Ancak dilimizde diğer dillerde olduğu gibi tek şahıs üzerinden çekimlenen fiiller vardır ki bunlara tek şahıslı fiiller denebilir. Örneğin:

- yağ-mak (yağmur)
- çak-mak (şimşek)
- gürle-mek (gök)
- yeşer-mek (ekin) v.b.

Ancak mecazlı kullanılışlardaki şahıslandırmaları kural dışı saymak gerekir.

Bu fiillerin yalnız bir tek şahısla kullanılmaları bunların öznelerinin kişi olmamasından ileri gelmektedir. Çünkü asıl çekim eki, yani yüklem eki sayılması gereken ek Türkçede şahıs ekleridir. Fiillerin zaman ve şekil eki almış şekilleri bir şahsa bağlanmadıkça hiç bir zaman çekimli şekle giremez. Bu yüzden bu tip fiillere tek şahıslı fiiller denilebilir.

IV. Kipler: (Tarz)

Çekimli fiilin ifade ettiği IV. unsur da kip veya şekildir. Varlıkların yaptıkları eylemleri iki ana grupta toplamak mümkündür:

- 1) Ortaya çıkmış veya çıkacak eylemler.
- 2) Ortaya çıkması tasarlanan eylemler.

Örneğin: “geldi”, “gelecek” denildiği zaman ortaya çıkan veya çıkacak olan eylem, “gelse”, “gelmeli” denildiği zaman ise olması, ortaya çıkması tasarlanan eylem ifade edilmiş olur.

İşte fiiller de bu iki tip eylemi karşılamak üzere eylemin niteliğine göre bu iki ana şekle girerler. Bu şekil ya da kalıplara *kip* denir.

Ortaya çıkmış veya çıkacak eylemleri ifade etmek için fiillerin girdiği 1. şekle *bildirme* (haber) kipleri denir. Bildirme kipleri olumlu ya da olumsuz eylemleri zaman bölümünde de işaret edildiği üzere salt bir zaman içerisinde verirler. Yani bu kiplerdeki zaman ekleri aynı zamanda şekil (kip) eki niteliğini de taşır. Fiil zamanlarına uygun olarak da şöyle şemalanır:

1. Geniş zaman bildirimi: oku-r, gez-er.
2. Şimdiki zaman bildirimi: oku-yor, gez-iyor.
3. Görülen geçmiş zaman bildirimi: oku-du, gez-di.
4. Görülmiyen geçmiş zaman bildirimi: oku-muş, gez-miş.
5. Gelecek zaman bildirimi: oku-y-acak, gez-ecek gibi.

Görüldüğü gibi bildirme kiplerinde zaman ekleri, aynı zamanda eylemin şeklini de “bildirme” olarak karşılamaktadır. Bunların birbirlerinden ayrıldıkları yön, sadece, eylemin değişik zaman bölümü içerisinde ortaya çıkmasından ileri gelir. Bildirme yönü hepsinde ortaktır.

2. *Tasarlama* (dilek) kipleri: Ortaya çıkması dilenen, tasarlanan eylemleri karşılamak üzere fiillerin girdikleri şekillere denir. Bu şekillerde eyleminin ortaya çıkmasıyla ilgili zaman bölümü dolaylı olarak, şekil kavramı ise açıkça belirtilir. Bundan ötürü bu kiplerin zamanla ilgili olmadığı salt, eylemin oluş

şeklini karşıladığı söylenilir. Oysa aşağıda da işaret edildiği üzere bu kiplerde de dolaylı olarak bir zaman kavramı vardır.

Tasarlama kiplerinin ortaya çıkması, tasarlanan eylemin çeşidine göre şu şekillerde olur:

1. Şart kipi (şekli):

Bu kip, gramerlerimizde öteden beri “şart sigası”, “temenni sîgası”, “dilek şart” kipi” diye adlandırılır “se” ekiyle fiil kök ve gövdelerinden yapılır. Bu kip, tam bir tasarlama kipidir. Eylemin şart şeklinde tasarlandığını, düşünüldüğünü ifade eder. Eylem bir şarta bağlandığı için tam bir yargı taşımaz. Bu yönden bu kiple çekimlenen fiil şekilleri, diğer fiillerin çekimli şekillerinden ayrılık gösterir. Diğer şekiller birer cümle kurabildiği halde şart kipiyle ancak bağlı bir cümle kurabilir.

Şart eki bugün “-se, -sa” şeklindedir. Dilde I. kip şahıs ekleriyle kullanış alanına çıkar:

yap-sa-m	yapma-sa-m
yap-sa-n	yapma-sa-n
yap-sa	yapma-sa
yap-sa-k	yapma-sa-k
yap-sa-nız	yapma-sa-nız
yap-sa-lar	yapma-sa-lar

Şart kipinin Eski Türkçe devresinde “-sar, -ser” ekiyle yapıldığı görülür. Örneğin, Orhun Yazıtlarından alınan şu cümlelerde bu ekin eski durumu görülebilir: “Bir kişi yanıl-sar uguş budun bisükine tıgi gidmaz ermiş” (Bir kişi yanıl-sa soyu kavmi Bisüküne kadar ilerlemezmiş.) “İrag er-ser yabag ağı birür, yagug er-ser edgu ağı birür” (uzak i-se fena hediye verir, yakın ise iyi hediye verir).

XI ve XII. yüzyılda ise “-ser, sar” şekli yerini “-se, -sa” ekine bırakmıştır. Örneğin Kâşgarlı Mahmudun Divanında: “Kel-se kal katıglık erteyü seringıl). (Sana şiddetli bir felâket gelse geçer diye sabret).

İşte XII. yüzyıldan bu yana şart kipi, bugünkü görünüşüyle kullanılmaktadır.

Şart kipinin salt şart şekli: “yap-sa-m” da bir dileme kavramı yoktur. Bunda bir tasarlama vardır. Bu yön, gramer kitaplarımızda karıştırılmakta bu kip “dilek-şart” olarak adlandırılmaktadır. Oysaki şart kipinin dilek (te-

menni) ifade etmesi ancak şart kipinin dilek anlamıyla kullanılmasından ileri gelir. Örneğin: “Bari yarın yağmur yağmasa, hava güzel olsa” cümlelerinde olduğu gibi. Bu ifadelerde şart kavramı dilek haline gelmiştir. Yine şart kipi, bazı hitaplarda şartlık kavramını yitirir. Bu kullanışlarda istekle emir arası bir şekil kazanmaktadır:

“Yap-sa-na!”, “Otur-sa-na!”, “Oyna-sa-na!” gibi.

Bergamalı Kadri, şart kipinin kullanımında zaman kavramı olarak gelecek zamanın mevcudiyetine işaret etmektedir. Bu, tasarlama kiplerinin hemen bütün şekillerinde görülen bir niteliktir. Ancak onlardaki zaman kavramının belirlenmesi zarflar yardımıyla olur. Bununla beraber eski metinlerde şart kipi teşkil eden “-ser” eki osmanlıcada “-i” ekiyle birleşerek “-i-ser” şeklinde gelecek zaman kipi yaratmıştır. Bu kip XVI. yüzyılın sonuna değin gelecek zaman anlamıyla kullanıla gelmiştir.

İsim kök ve gövdelerine gelen -se ekiyle, fiil kök ve gövdelerine gelen ve şart kipi yapan -se arasında şekilce bir benzerlik bulunduğu gibi anlamca da bir yakınlık sezilmektedir. Yukarda şart kipinin dilek anlamıyla kullanıldığına işaret edilmişti. Bu anlamda kullanılan şart kipiyle isim kök ve gövdelerinden türetilen fiillerin arasında bir anlam ilgisi var gibidir.

Örneğin: “Hava açsa!” ile “su-sa-mak” arasında anlam yönünden bir arzu beraberliği bulunmaktadır. Birincisinde havanın açmasını isteme, ikincisinde de su isteme söz konusudur. Nitekim bu ek bazı kullanışlarda hem isimden fiil, hem de fiilden fiil yapan ek görünüşü taşır.

Kısaca fiil kök ve gövdelerine gelip şart kipi yapan -se, -sa ile isim kök ve gövdelerine gelen ve onlardan arzu, istek anlamlı fiiller yapan -se arasında anlamca da bir benzerlik kurulabilir.

2. İstek kipi (şekli):

Tasarlanan hareketin dilendiğini, arzulandığını ifade eden bir şekildir. Tam bir istek şeklinde dileme bildirir.

İstek kipi, Eski Türkçe döneminde görülen ve gelecek zaman kipini karşılayan “-ga, -ge” (-gay, -gey) ekinden gelişmiştir. Zaten gelecek zaman bildiriminde de dolaylı olarak bir isteme kavramı bulunduğu yukarıda açıklanmıştı. Bugün ise istek kipi eki olarak “-a, -e” şekli vardır. Bu ekler, fiil kök ve gövdelerine gelerek tasarlanmış eylemi “istek” halinde ifade ederler.

sev-e-y-im	otur-a-y-ım
sev-e-sin	otur-a-sın
sev-e	otur-a
sev-e-lim	otur-a-lım
sev-e-siniz	otur-a-sınız
sev-e-ler	otur-a-lar

Yalnız istek kipinin birinci tekil ve çoğul şahsında emir kavramı da görülür. Okul gramerlerimizde 1. şahsın kendine emir veremeyeceği gibi pratik bir düşünce, emir kipinde birinci şahısı görmemiş bunu daima istek kipi olarak adlandırmıştır. Bu iki şekil, yani emir ve istek birinci şahsı “-ayım” ve “-alım” ekleriyle bugün tek bir şekilde ifade edilmektedir. Esasen istek kipinin bugün edebî dilde yani yazı dilinde kullanımı iyice sınırlanmıştır. Şöyleki birinci ve 3. şahıs, emir kipiyle birleşmiş gibidir. Birinci şahıs “-ayım, alım, la”, 3. şahısta emrin “-sın /-sin /-sun /-sün” ile bildirilmektedir. Öbür yandan üçüncü şahıs, işlekliliğini tamamen yitirmiştir. Bu şekil, “*Uğur ola!*”, “*Kolay gele!*” gibi kalıplaşmış birtakım ifade şekillerinde varlığını korumaktadır.

İkinci şahıs için istek kipi bugün de kullanılmaktadır. Ama çokluk, emir şekli yerine kullanılıyor. Bu da dilde “istek kipinin” silinmek üzere olduğunu gösterir. Bu silinişin bir diğer nedeni de bu kipin tarihî gelişimidir. Bilindiği üzere istek kipi, gelecek zaman kipi ortaya çıkmadığı zamanlarda daha çok o zamanda meydana gelecek eylemleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Gelecek zaman kipinin ortaya çıkmasıyla da istek kipi sınırlanmış, kullanılma alanı daralmıştır.

İstek kipinde zaman kavramı olarak gelecek zaman kuvvetle kendini duyurmaktadır: “Bu böyle yapıla!” dendiğinde hem emir hem de bir yakın gelecek kavramı vardır. İstek kipinin çekiminde 1. tip şahıs ekleri kullanılır.

3. Gereklilik kipi:

Bu şekil tasarlanan eylemin gerekli olan şeklini ifade eder. Bu kip bugün -malı, -meli, ekiyle yapılmaktadır. Bu kipin kullanış alanına çıkmasını Osmanlıca içerisinde görmekteyiz. Başlangıçta -malu, -melü şekliyle ortaya çıkmış sonra bugünkü halini almıştır. Gereklilik kipi kullanış alanına birinci tip şahıs ekleriyle çıkmaktadır.

oku-malı-yım	git-meli-yim
oku-malı-sın	git-meli-sin
oku-malı	git-meli

oku-malı-y-ız	git-meli-y-iz
oku-malı-sınız	git-meli-siniz
oku-malı-lar	git-meli-ler.

Bu kip ortaya çıkmadan önce gereklilik şekli istek ve şart şeklinden sonra “*gerek*” sözcüğünün getirilmesiyle sağlanırdı:

Yapsa gerek “yapmalı”, okusam gerek “okumalıyım” örneklerinde olduğu gibi.

Şekil olarak gereklilik ifade eden bu kipte zaman olarak geniş zaman ve gelecek zaman kavramı vardır. Ancak söyleyiş ve belirtiş şekline göre bunu diğer zamanlara da aktarmak mümkündür: “Ahmet bu kitabı okumalı” cümlesinde geniş zaman kavramı vardır. “Ahmet bu kitabı hemen okumalı” dediğimiz zaman ise, şimdiki zaman kavramı vardır.

4. Emir kipi (şekli):

Tasarlanan eylemin yapılmasını emir şeklinde işaret eden bir kalıptır. Bu şekil, şahıs ekleri yönünden hem bildirme hem de tasarlama kiplerinin öbür şekillerinden ayrılır. Bu kipin şahıslar için kendine özgü tek bir eki yoktur, her şahıs için ayrı ayrı şekiller yapan ekleri vardır. Bu yönden bu kipi yapan ekler, aynı zaman şahısı da bildirirler.

Emir kipi bugün birinci şahıslar için kullanılmaktadır. Fakat istek kipinde de açıkladığımız gibi bu kipin birinci şahsı tekil ve çoğul olarak istek kipiyle birleşmiş gibidir. Esasen emir kipi bugün kullanışta bilhassa yazı dilinde istek kipinin yerini almaktadır. Çünkü insanın kendine emir veremeyeceği düşüncesi bunu doğrular. Ne var ki aynı şeyi üçüncü şahıs için de düşünmek mümkündür. İnsan kendinden uzaktaki için de emir veremez. Emir kiplerinin 1. ve 3. şahsı istek kipiyle birleşme eğilimindedir. Yani istekle emir karışımı yeni bir şekil çıkmaktadır. Bu yeni durumla birlikte emir kipinin kullanış alanına çıkması şöyledir:

dur-ayım	gel-eyim
dur	gel
dur-sun	gel-sin
dur-alım	gel-elim
dur-un, dur-unuz	gel-in, gel-iniz
dur-sunlar	

Bu kullanışa bakıldığı zaman da 1. tekil ve çoğul şahısta emirle karışık bir dileme görülür. Bu da, birinci şahıs şeklinin bugün istek kipinin 1. şahsıyla birleşmiş sanısını vermektedir.

1. şahsın tekil emir şekli başlangıçta “-ayın, -eyin” şeklinde idi: “Aceb ne kıl-ayın- Bir var-ayın, gör-eyin” gibi. Fakat bu ek zamanla gelişerek “-ayım, -eyim” şeklini almıştır: “Söyle maksudun nedür ben bil-eyim -ger elimden gelürse çare kıl-ayım” gibi.

Tekil 2. şahıs emir kipinin bugün eki yoktur. Yani sıfırdır. Fakat bu sıfır ek, şahıs olarak 2. tekil şahıs, kip olarak da emir ifade eder. Eski Türkçe ve Osmanlıca bu şekil bugünkü haliyle kullanıldığı gibi “-gil, -gil” ekiyle kullanıldığı da görülür: “aç-gil, gör-gil, gel-gil, bil-gil” v.b. Sonradan bu ek düşmüş bugünkü eksiz şekil ortaya çıkmıştır. Tekil üçüncü şahıs emir eki Eski Türkçede “-zun, -zün, -sun, -sün” şekliyle görülmektedir. Osmanlıca içerisinde ünlü uyumuyla bugünkü şekilleri olan “-sın, -sin, -sun” şekillerini almıştır.

Çoğul 1, şahıs emir kipinde başlangıçtan beri büyük bir değişme görülmemiş “-alm, -lim”, şeklini korumuştur.

Çoğul 2. şahıs emir kipi eki olan “-un, -unuz”da da büyük bir gelişme vardır. Başlangıçta “-n” şeklinde idi: “Bu giçe bir pehlevan iste-n, bul-u-n” gibi. Ama Osmanlıca içerisinde “-n” den önce gelen seslinin ne ile birleşmesi bugünkü çok şekilli durumu hazırlamıştır.

Çoğul 3. şahıs emir eki ise başlangıçtan beri tekil üçüncü şahıs ekinin çoğul eki almış şekliyle kendini göstergelmiştir.

Görülüyor ki tasarlama kipleri içerisinde en karakteristik nitelik taşıyan emir kipidir. Bu, emir kiplerindeki şahıs ve anlam özelliğinden ileri gelmektedir.

İşte fiiller çekimlenirken yani şahıslara göre değişik kalıplara girerken eylemin şekliyle ilgili olmak üzere bu 9 (şekil) kalıbı meydana getirirler. Birinci gurup bildirme anlamlı beş şekil, 2. gurup ise tasarlama anlamlı dört şekli meydana getirirler. Çekimli fiil şekillerinin ifade ettiği bu ilk 9 kalıba Türkçede “*Basit Fiil Kipleri*” diyoruz. Basit fiil kipleri fiillerin birinci tip çekimi içinde görülen şekillerdir.

BİLEŞİK KIPLER

Bildirme ve tasarlama kipleriyle ifade edilen eylemler, görülen geçmiş (-dili geçmiş) zamanda, görülmeyen geçmiş zamanda (-mişli geçmiş) veya şart şeklinde ortaya çıkabilir. İşte ortaya çıkacak olan bu yeni şekilleri karşılamak için fiiller bileşik çekime uğrarlar. Fiil bileşik çekimi esasında iki fiil çekiminden başka bir şey değildir. Ne var ki bileşen bu iki çekimli şekil tek bir

fiil kökü etrafında toplanır. Bu yönden fiillerin bileşik çekiminde bulunan iki fiilden 1. si hem eylem hem şekil ve zaman ifade eder. 2. si ise yalnız şekil ve zaman kavramıyla çekime katılır. Bu yönden fiillerin bileşik çekimi, kök anlamı yitmiş olan ek fiil yani *imek* fiiliyle yapılır. Bunun için fiillerin bileşik çekimi *imek* yardımcı fiilinin çekimine bağlıdır.

Fiillerin bileşik çekimini ifade etmek üzere görülen, görülmeyen kavramından hareket edilerek bunlara "hikâye", "rivayet" ve "şart" adları verilmektedir. Bileşik çekimde asıl fiil önde, yardımcı ana fiil ise sonra gelir. Ortaya çıkan yeni şekli adlandırırken de önce asıl fiil kipini sonra da yardımcı fiili kipini söyleyerek adlandırırız. Örneğin: "Şimdiki zamanın şartı, geniş zamanın rivayeti" gibi.

Fiil bileşik çekimi başlangıçta bileşik fiil çekimi durumundaydı. Birinci fiil, i- yardımcı fiilinin önünde bir çeşit isim karakterini taşırdı. Fakat i- yardımcı fiilinin kökünün belli olmaması, ekleşmesi bunu isim durumundan çıkarıp fiil göreviyle kullanış alanına getirmiştir. Böylece bileşik fiil çekimi yerine "fiil bileşik çekimi" ortaya çıkmıştır. Örneğin "*bilmiş erdim*" örneğinde bir bileşik fiil çekimi vardır. Fakat "bilmiş idim" de ise, bir fiil bileşik çekimi görülür.

İşte, fiiller bileşik çekime uğrarken esas fiilin ifade ettiği zaman ve kip kavramını ikinci bir zamanla birleşmesinden doğan bu yeni kalıplara "*Bileşik Kipler*" diyoruz. Bu bileşik kipler, fiillerin bileşik çekimleriyle ilgili olduğuna göre onların bünyesi içerisinde ele alınacaktır.

A- HİKÂYE:

Basit (asıl) fiil kipinin karşıladığı eylem, görülen geçmiş zamanda olmuşsa bu şekilde ifade edilir. Asıl fiil kipine i- yardımcı fiilinin görülen geçmiş zamanın katılmasıyla yapılır:

1) Geniş zamanın hikâye bildirimisi:

bakar-dı-m	bakar-dı-k
bakar-dı-n	bakar-dı-nız
bakar-dı	bakar-dı-lar

2) Şimdiki zamanın hikâye bildirimisi:

seviyor-du-m	seviyor-du-k
seviyor-du-n	seviyor-du-nuz
seviyor-du	seviyor-du-lar

3) Görülen geçmiş zamanın hikâye bildirimi:

açtı-y-dı-m	açtı-ydı-k
açtı-y-dı-n	açtı-ydı-nız
açtı-y-dı	açtı-ydı-lar.

Bu kullanılıştta bazan şahıs ekiyle ek fiil kipinin yer değiştirdiği şekillerde kullanılışlar görölür:

açtı-k-dı	açtı-m-dı	gibi.
-----------	-----------	-------

4) Görölmeyen geçmiş zamanın hikâye bildirimi:

yapmış-dı-m	yapmış-dı-k
yapmış-dı-n	yapmış-dı-nız
yapmış-dı-	yapmış-dı-lar

5) Gelecek zamanın hikâye bildirimi:

atacak-dı-m	atacak-dı-k
atacak-dı-n	atacak-dı-nız
atacak-dı-	atacak-dı-lar

Emir kipinin hikâye şekli yoktur. Çünkü emirler hitap şeklinde verilir. Doğrudan doğruya verilir. Geçmişte hikâye halinde düşünölmesi mümkün olamaz.

6) Şartın hikâyesi:

okusa-y-dı-m	okusa-y-dı
okusa-y-dı-n	okusa-y-dı-nız
okusa-y-dı-	okusa-y-dı-lar.

Bu kipin de çoğul üçüncü şahıs ekiyle yardımcı kip ekinin yer değiştirdiği kullanılışlar vardır: **Okusa-lar-dı-, yapsa-lar-dı-** gibi.

7) İstek şeklinin hikâyesi:

gide-y-di-m	gide-y-di-k
gide-y-di-n	gide-y-di-niz
gide-y-di-	gide-y-di-ler

İstek kipinin bu şekli yerine bugün şart kipinin hikâyesi daha çok kullanılmaktadır.

8) Gereklilik şeklinin hikâyesi:

yapmalı-y-dı-m	yapmalı-y-dı-k	
yapmalı-y-dı-n	yapmalı-y-dı-nız	
yapmalı-y-dı-	yapmalı-y-dı-lar	gibi.

Böylece Hikâye Bileşik Çekiminde 8 bileşik fiil kipi ortaya çıkmaktadır.

B. RİVAYET:

Bileşik fiil kiplerinin 2. grupunu da rivayet şekli meydana getirmektedir. Asıl fiil köklerine i- yardımcı fiilinin -mişli şekli getirilerek yapılır. Bu yardımcı fiilin -mişli şekli asıl fiilin bünyesine zaman yönünden bir şey katmaz. Sadece asıl fiilin karşıladığı hareketi zaman ve şekil yönünden rivayet kalıbı içerisine aktarmaya yarar. Bu yönüyle asıl (basit) fiil kiplerine gelerek onları bileşik duruma sokar. Bu rivayet şekli, bir zaman fonksiyonunun dan ziyade bir şekil kipi karakterini gösterir. Şöyleki hikâye ile kesin şekilde ayrılır. Yani bu kip sadece eylemlerin rivayet kalıbı içerisine dökülmesiyle olur, zamansal bir değişme olmaz.

Rivayet şekli olarak bileşik duruma giren basit fiil çekimleri şunlardır:

1) Geniş zamanın rivayet bildirimi:

uyur-muş-um	uyur-muş-uz
uyur-muş-sun	uyur-muş-sunuz
uyur-muş-	uyur-muş-lar

Görülen geçmiş zamanın rivayet şekli yok. Görülen, oluşuna tanık olan bir eylemin başka bir ağızdan rivayeti olamaz.

2) Görülmeyen geçmiş zamanın rivayet bildirimi:

yapmış-mış-ım	yapmış-mış-ız
yapmış-mış-sın	yapmış-mış-sınız
yapmış-mış-	yapmış-mış-lar

Yalnız, bu kip dilde kullanılış alanına çıkarken çok kere i- yardımcı fiili eklenmeden kullanılır: "Yapmış imişim" gibi. Bunun nedeni de arka arkaya gelen -miş ekinin kakofonik bir durum yaratıp kulağa hoş gelmemesidir. Zati bu kip bugün çok işlek bir durumda değildir.

3) Şimdiki zamanın rivayet bildirimi:

bak-ı-yor-muş-um	bak-ı-yor-muş-uz
bak-ı-yor-muş-sun	bak-ı-yor-muş-sunuz
bak-ı-yor-muş-	bak-ı-yor-lar-mış-

Bazan 3. çoğul şahısta "bak-ı-yor-muş-lar" biçimi de kullanılmaktadır.

4) Gelecek zamanın rivayet bildirimi:

görecek-miş-im	görecek-miş-iz
----------------	----------------

görecek-miş-sin	görecek-miş-siniz
görecek-miş-	görecek-miş-ler

3. çoğul şahısta bazı kullanılışlarda çoğul ekiyle rivayet ekinin yer değiştirdiği görülür: **görecek-ler-miş** şeklinde.

Emir kipinin de rivayeti yoktur. Daha önce de açıkladığımız şekilde emirler hitap şeklinde verildiği için rivayeti düşünülemez. Ancak 3. şahıs emirler kullanılıştta aynen tekrarlanır. Anlatımda da parantezli olarak ifade edilir: **gelsin-miş, uyusun-muş, gitsinler-miş** gibi.

5) Şart şeklinin rivayet bildirimi:

okusa-y-miş-im	okusa-y-miş-iz
okusa-y-miş-sin	okusa-y-miş-siniz
okusa-y-miş-	okusa-y-miş-ler

Yine bu şekilde de çoğul 3. şahısta rivayet eki ile şahıs ekinin yer değiştirdiği kullanılışlar vardır: **okusa-lar-miş** gibi. Bu kipin yerine bazı hallerde istek kipinin rivayeti kullanılır. Bu da öteden beri istek kipiyle şart arasında bulunan yakın anlam ilgisinden ileri gelmektedir.

6) İstek şeklinin rivayet bildirimi:

göre-y-miş-im	göre-y-miş-iz
göre-y-miş-sin	göre-y-miş-siniz
göre-y-miş-	göre-y-miş-ler

Bu şeklin yerine de şartın rivayet şekli bazı hallerde kullanılır.

7) Gereklilik şeklinin rivayet bildirimi:

gitmeli-y-miş-im	gitmeli-y-miş-iz
gitmeli-y-miş-sin	gitmeli-y-miş-siniz
gitmeli-y-miş-	gitmeli-y-miş-ler

Bu şekilde de çoğul 3. şahısta rivayet ekiyle şahıs ekinin yer değiştirdiği görülür: **Gitmeli-ler-miş** gibi.

C. ŞART:

Bileşik şart kipi asıl fiil kiplerinin karşıladıkları eylemi şart halinde ifade ederler. Yapılışı basit fiil kiplerine i- yardımcı fiilinin şart şekli getirilerek yapılır. Örnekleri şunlardır:

1) Geniş zamannı şart bildirimi: Eylemlerin geniş zaman içinde bir şarta bağlanmasıdır. Kullanılış alanına şu çekim şekliyle çıkar:

öğrenir-se-m	öğrenir-se-k
öğrenir-se-n	öğrenir-se-niz
öğrenir-se-	öğrenir-se-ler

Bu kullanışta da çokluk üçüncü şahısla şart ekinin yer değiştirdiği görülür. **Öğrenir-ler-se** v.b.

2) Şimdiki zamanın şart bildirimi:

Eylemlerin zaman yönünden şimdiki zaman içinde, şekil bakımından da şarta bağlı olarak ortaya çıkmasını ifade eden kip şeklidir. Kullanış alanına şahıslara göre şu şekilleriyle çıkar:

veriyor-sa-m	veriyor-sa-k
veriyor-sa-n	veriyor-sa-nız
veriyor-sa-	veriyor-sa-lar

III. şahısta da şartla şahıs ekinin yer değiştirdiği görülür: **Veriyor-lar-sa** Bu sonuncu şekil kullanışta daha yaygındır.

3) Görülen geçmiş zamanın şart bildirimi:

Eylemin görülen, bilinen bir zamanda şarta bağlı olarak ortaya çıkmasını ifade eder. Ortaya çıkış şekli şöyledir:

yazdı-y-sa-m	yazdı-y-sa-k
yazdı-y-sa-n	yazdı-y-sa-nız
yazdı-y-sa-	yazdı-y-sa-lar

3. şahısta **yazdılar-sa** şekliyle de kullanılması vardır. Bu şekil daha yaygındır.

4) Görülmeyen geçmiş zamanın şart bildirimi:

Bu kip zaman yönünden eylemin görülmiyen bir zamanda, şekil yönünden de bu zaman içerisinde şarta bağlı olarak yapıldığını, ortaya çıktığını ifade eder. Kullanılma alanına çıkması yani çekinlenme şeması şöyledir:

gitmiş-se-m	gitmiş-se-k
gitmiş-se-n	gitmiş-se-niz
gitmiş-se-	gitmiş-se-ler

III. şahsın çoğulunda şart ile şahıs ekinin yer değiştirdiği görülmektedir. **Git-miş-ler-se** gibi.

5) Gelecek zamanın şart bildirimi:

gelecek-se-m	gelecek-se-k
--------------	--------------

gelecek-se-n	gelecek-se-niz
gelecek-se-	gelecek-se-ler

Emir şeklinin şartı yoktur. Dedığımız gibi emirler hitap şeklinde verilir.

Şart şeklinin de şart çekimi yoktur.

İstek şeklinin de şart çekimi yoktur.

6) Gereklilik şeklinin şart bildirimi:

Bu şekil dilimizde çok az kullanılmakla beraber kullanılış örnekleri vardır. Gerekliliğin bir şarta bağlılığını ifade eder.

oturulmalı-y-sa-m	oturulmalı-y-sa-k
oturulmalı-y-sa-n	oturulmalı-y-sa-nız
oturulmalı-y-sa-	oturulmalı-y-sa-lar

Dedığımız gibi bu şekiller bugün az kullanılmakta bu ifade cümlelerdeki değişikliklerle karşılanmaktadır. Meselâ: *oturmalıysam* yerine *oturmam gerekirse*, *oturmam lâzımsa* gibi.

İşte fiillerin bileşik çekiminin hikâye-rivayet ve şart şekillerinin ortaya koyduğu bu şekillere fiillerin "Bileşik kipleri" diyoruz.

Bu bileşik çekimler de tekrar çekime uğrar. Bu yeni çekimlenişten "*Katmerli Kipler*" diye adlandırılan yeni çekimli şekiller ortaya çıkar. Katmerli kipler, "hikâye" ve "rivayet" bileşik çekimlerinde görülmektedir. Bunların da yalnız şart şekli vardır. Yani bu çekimin hikâye ve rivayeti yoktur. Aşağıda örneklenen bu şekiller, kullanılış bakımından pek yaygın değildir. Ama bazı şekilleri yaşarlığını hâlâ korumaktadır.

KATMERLİ BİLEŞİK KİPLERİN ÖRNEKLERİ

1) *Hikâye*: Bu şeklin ancak şartı vardır. Kullanılış alanına şu çekim şekliyle çıkmaktadır:

1) Geniş zaman hikâyesinin şart bildirimi:

gelir-di-y-se-m	gelir-di-y-se-k
gelir-di-y-se-n	gelir-di-y-se-niz
gelir-di-y-se-	gelir-di-y-se-ler

2) Şimdiki zaman hikâyesinin şart bildirimi:

geliyor-du-y-sa-m	geliyor-du-y-sa-k
-------------------	-------------------

geliyor-du-y-sa-n	geliyor-du-y-sa-nız
geliyor-du-y-sa-	geliyor-du-y-sa-lar

3) Görülen geçmiş zaman hikâyesinin şart bildirimi:

geldi-y-di-y-se-m	geldi-y-di-y-se-k
geldi-y-di-y-se-n	geldi-y-di-y-se-niz
geldi-y-di-y-se-	geldi-y-di-y-se-ler

Bu kullanılıştta “geldi-y-di-y-se-m” şekli kulağa hoş gelmediği için daha çok **geldim idi-y-se** şekli kullanılmaktadır.

4) Görülmeyen geçmiş zaman hikâyesinin şart bildirimi:

gelmiş-ti-y-se-m	gelmiş-ti-y-se-k
gelmiş-ti-y-se-n	gelmiş-ti-y-se-niz
gelmiş-ti-y-se-	gelmiş-ti-y-se-ler

5) Gelecek zaman hikâyesinin şart bildirimi:

gelecek-ti-y-se-m	gelecek-ti-y-se-k
gelecek-ti-y-se-n	gelecek-ti-y-se-niz
gelecek-ti-y-se-	gelecek-ti-y-se-ler

Şart hikâyesinin şart bildirimi yoktur.

İstek hikâyesinin şart bildirimi yoktur.

6) Gereklilik hikâyesinin şart bildirimi:

gelmeli-y-di-y-se-m	gelmeli-y-di-y-se-k
gelmeli-y-di-y-se-n	gelmeli-y-di-y-se-niz
gelmeli-y-di-y-se-	gelmeli-y-di-y-se-ler

Bu kullanışta da ekleşmeye fazla yer verilmez yardımcı fiil i- köküyle: **gelmeli idi-y-se-m** şeklinde kullanılır.

II) *Rivayet*: Katmerli bileşik kip olarak bu şeklin de sadece şartı vardır. Şekillenmesi şöyledir.

1) Geniş zaman rivayetinin şart bildirimi:

gelir-miş-se-m	gelir-miş-se-k
gelir-miş-se-n	gelir-miş-se-niz
gelir-miş-se-	gelir-miş-se-ler

2) Şimdiki zaman rivayetinin şart bildirimi:

geliyor-muş-sa-m	geliyor-muş-sa-k
geliyor-muş-sa-n	geliyor-muş-sa-nız
geliyor-muş-sa-	geliyor-muş-sa-lar

3) Görülmeyen geçmiş zaman rivayetinin şart bildirimi:

gelmiş-miş-se-m	gel-miş-miş-se-k
gelmiş-miş-se-n	gel-miş-miş-se-niz
gelmiş-miş-se-	gel-miş-miş-se-ler

4) Gelecek zaman rivayetinin şart bildirimi:

gelecek-miş-se-m	gelecek-miş-se-k
gelecek-miş-se-n	gelecek-miş-se-niz
gelecek-miş-se-	gelecek-miş-se-ler

Şart ve istek rivayetinin şart bildirimi yoktur.

5) Gereklilik rivayetinin şart bildirimi:

gelmeli-y-miş-se-m	gelmeli-y-miş-se-k
gelmeli-y-miş-se-n	gelmeli-y-miş-se-niz
gelmeli-y-miş-se-	gelmeli-y-miş-se-ler

Katmerli kipleri ortaya çıkaran i- yardımcı fiili, bu kullanışlarda genellikle ekleşme yoluna gitmez.

KESİNLİK VE İHTİMAL KİPLERİ

Buraya kadar belirtilen basit, bileşik, katmerli kip şekillerinin dışında bugün yeni bir şekil daha ortaya çıkmaktadır. Bu da ek fiilinin şimdiki zamanının tekil 3. şahısındaki “-dır, -dir, -dur, -dür, dür, -tır, -tir, -tür, -tür” eklerinden birinin, fiillerin çekimli şekillerinin sonuna eklenmesiyle ortaya çıkan şekildir.

Bu ekler öteden beri isimleri yüklemleştirmekte kullanılır. Fakat fiillerin basit çekimli şekillerine geldiği zaman onlara yeni bir anlamda katmaktadır. Daha ziyade 3. şahıslara gelen bu ekler, son zamanlarda birinci ve ikinci şahıslara da gelmekte, kullanılma alanı genişlemektedir. Bu yönden sonuna geldiği çekimli şekilleri hem zaman, hem de tarz bakımından yeni bir anlam getirmesini göz önüne alarak bu yeni şekilleri de kipler arasına almak gerekir.

Kesinlik ve ihtimal eklerinin üç fonksiyonu vardır: 1) Şimdiki zaman, 2) Kuvvetlendirme, 3) İhtimâl. Kullanışta bu üç nitelik birbirine karışmış gibidir. Ekin şimdiki zaman fonksiyonu diğer fonksiyonlarına göre daha belirsizdir. İşte bu özelliğine bakarak bu şekli de kesinlik ve ihtimal çekimi olarak adlandırılabilir.

Kesinlik ve ihtimal ekinin “-dır, -dir, -dur, -dür, -tır, -tir-, -tur, -tür” şekilleri bugün bütün fiil çekimlerine gelmez. Şu çekimli şekillere ve şahıslara gelmektedir:

1) Geniş zaman tekil ve çoğul 1., 2. şahıslarına getirilir:

bilirim-dir	biliriz-dir
bilirsin-dir	bilirsiniz-dir

örneklerinde olduğu gibi.

2. Şimdiki zamanın tekil ve çoğul bütün şahıslarına getirilir:

biliyorum-dur	biliyoruz-dur
biliyorsun-dur	biliyorsunuz-dur
biliyor-dur	biliyorlar-dir

Görülen geçmiş zamana bu şekil gelmemektedir. Çünkü görülen geçmiş zamanda bir bilme kesinliği vardır.

3) Görülmeyen geçmiş zamanın bütün şahıslarına getirilir:

bilmişim-dir	bilmişiz-dir
bilmişsin-dir	bilmişsiniz-dir
bilmiş-tir	bilmişler-dir

4) Gelecek zamanın tekil ve çoğul 2. ve 3. şahıslarına getirilir:

bileceksin-dir	bileceksiniz-dir
bilecek-tir	bilecekler-dir

örneklerindeki gibi.

Bazı hallerde de bu zamanın birinci çoğul şahsına da bu ek geldiği görülmektedir. **Bileceğiz-dir** gibi.

Emir ve şart şekillerinde bu ek görülmemektedir.

5) İstek kipinin tekil ve çoğul 2. şahıslarına getirilir:

bilesin-dir	bilesiniz-dir
-------------	---------------

gibi.

6) Gereklilik kipinin tekil ve çoğul bütün şahıslarında getirilir:

bilmeliyim-dir	bilmeliyiz-dir
bilmelisin-dir.	bilmelisiniz-dir
bilmeli-dir	bilmeliler-dir.

Çoğul 3. şahısta şahıs ekiyle yer değiştirdiği kullanılışları vardır. **Bilmelidirler**. Bu sonuncusu daha etkin ve yaygındır.

ÇEKİMLİ ŞEKİLLERİN ZENGİNLİĞİ:

Türkçede fiillerin asıl özelliği, çekimli şekillerinin zenginliğinden gelmektedir. Bu zenginliği onların "kip" ve "çekim düzeni" hazırlar. Yukarıda da değinildiği gibi, bir fiilin bildirme kiplerinden 5, tasarlama kiplerinden de

4 olmak üzere 9 biçimi vardır. Bu dokuz biçim, dört yoldan (basit, bileşik, katmerli, kesinlik ve ihtimal) çekimlenerek dilde kullanılış alanına çıkar. Yine aynı fiilin değişik çatı kategorilerini de birlikte düşünmek gerekir.

Fiillerin çatı şekilleri ayrı birer fiil değildir. Aynı fiilin değişik gramer şekilleridir. Örneğin, *bakmak* ve *yazmak* birer ayrı fiildir. Ama, *bakılmak*, *bakışmak*, *bakınmak*, *baktırmak*, *yazılmak*, *yazışmak*, *yazdırmak* gibi şekillerse bağımsız birer fiil değildir. Bunlar, aynı fiilin özel eklerle değiştirilmiş şekilleridir. Yalnız, çatı eklerinin bir ikinci görevi daha vardır. Bu, kelime yapma görevidir. *Öldürmek* fiilinde -dür eki ikinci göreviyle kullanıldığı halde, *yazdırmak* fiilinde birinci göreviyle yani şekil yapma göreviyle kullanılmaktadır. Bu nedenle çatı ekleriyle oluşmuş şekilleri de aynı fiilin çekimlenişi içinde ele alınmalıdır.

Acaba Türkçede bir fiilin etken, edilgen, ettirgen, işteş ve dönüşlü çatı kategorileriyle birlikte kaç çekimli şekli vardır? Her çekimlenişten kaç şekil çıkmaktadır?

Buraya değin söylenilenlere dayanılarak bu sorular şöylece yanıtlanabilir:

Basit çekimden:

Basit çekim içerisinde bir fiilin çatı, kip, şahıs ekleriyle oluşan 260 değişik şekli ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki bir fiilin beş çatı şekli vardır: *Bakmak*, *bakılmak*, *bakdırmak*, *bakışmak* *bakınmak*. Her çatı şeklinin de 9 kipi olduğuna göre bunlardan 45 şekil elde edilir. Bu 45 şeklin, tekil ve çoğul olmak üzere üç şahsa göre değiştirilmesiyle ortaya 270 çekimli şekil çıkar. Ancak emir şeklinde birinci tekil ve çoğul şahıs istek kipiyle birleştiğinden bu rakam 260'a iner.

Bileşik çekimden:

Bileşik çekimin üç şekli vardır: Hikâye, rivayet, şart. Bunlardan hikâye bileşik çekiminde emir kipinin hikâyesi yoktur. Böylece bu şeklin kip sayısı 8'e iner. Rivayet'in de görülen geçmiş zaman ve emir şekli olmadığından kip sayısı 7'ye düşer. Şart şeklinin 6 kipi vardır. Çünkü emir, şart ve istek kipleri bu çekimde yoktur. Böylece bir fiilin bileşik çekimi, 21 kip kalıbı vermektedir. Beş değişik çatıya göre bu 21 kalıptan 105 şekil ortaya çıkar ki bunların şahıslara göre değiştirilmesinden de 630 çekimli fiil şekli elde edilir.

Katmerli çekimden:

Bileşik fiil çekiminin hikâye ve rivayet şekilleri, yardımcı fiilin şart şekli i-se yi alarak tekrar çekimlenir. Bu çekimlenişin iki şekli vardır: Hikâye bileşik çekiminin şartlı şekli, rivayet bileşik çekiminin şartlı şekli.

Bileşik çekimde görülen hikâyenin 8 kipi bu çekimde 6'ya düşer. Şart ve istek kipleri bu çekimde yoktur. Yine rivayet şeklinin de kip sayısı 5'e iner. Çünkü rivayetinde şart, istek, gereklilik kipleri bu çekimde bulunmaz. Kısaca katmerli bileşik çekimin 11 kip şekli vardır. Çatı şekilleriyle birlikte bu 11 şekil 55'e, 55 kip şeklinin şahıslara göre değiştirilmesiyle de bu rakam 330'a yükselir.

Kesinlik ve ihtimal çekiminden:

Eski bir yardımcı fiilin kalıntısı olan "-dir" eki, basit çekimli fiillerin bir bölümüne gelerek onların kesinlik ve ihtimal anlamıyla yeni şekillerini hazırlar. Bugün için bu ek, şimdiki zamanın ve gereklilik kipinin bütün şahıslarına, geniş zamanın tekil ve çoğul 1. ve 2. şahıslarına, gelecek zamanın tekil ve çoğul 2. ve 3. şahıslarına, istek kipinin de yalnız tekil ve çoğul 2. şahıslarına gelmektedir. Buna göre, bu şekillerin 5 çatısıyla birlikte 140 çekimli şekli çıkmaktadır.

İşte Türkçede bir fiilin çatı, kip, şahıs eklerine göre 1360 çekimli şekli vardır. Bu 1360 çekimli şeklin 260'ı basit çekimden, 630'u bileşik, 330'u katmerli bileşik, 140 da kesinlik ve ihtimal çekiminden ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Bir fiilin 1360 çekimli şekliyle dilde kullanılış alanına çıkması, fiillerin canlılığını ve dil içerisindeki etkinliğini açıkça belgeler. Bu, niceliğe, dayanan bir zenginlik değildir. Çekimlenmiş bir fiilin cümle değerinde oluşu, eylemi, eylemin ortaya çıkış şeklini, eylemin yapıcısını da karşılayışı bu zenginliği ve etkinliği hazırlayan nedenler olarak söylenilebilir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- 1 – Konstantin LÜBIMOV, "Çekim Teriminin Anlamı Nedir?", *Türk Dili*, sayı: 103.
- 2 – Konstantin LÜBIMOV, "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller", *Türk Dili*, sayı: 147.

- 3 – Halide, DOLU, “Destan-ı Varaka ve Gülşâhın Fiil Çekimi”, *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı Belleten* 1954, s. 221.
- 4 – Vecihe KILIÇOĞLU, “Türk Gramerinde Yeni Araştırmalar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1954, s. 181.
- 5 – Vecihe KILICOĞLU, “Şart Kipi”, *Türk Dili*, sayı: 29.
- 6 – Vecihe KILICOĞLU, “Gerundiumların Özellikleri ve -iser Eki”, *Türk Dili*, sayı: 33.
- 7 – Vecihe KILICOĞLU, “-dir Eki Meselesi” *Türk Dili*, sayı: 24.
- 8 – Zeynep KORKMAZ, “Gelecek Zaman Kipi” *Dil Tarih Coğrafya Dergisi*, sayı: IX.
- 9 – Talât TEKİN, “A. K. Kononov” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1959, s. 331.
- 10 – Talât TEKİN, “-isar Ekinin Türeyişi”, *Türk Dili*, sayı: 32.
- 11 – Talât TEKİN, “-isar Eki Hakkında”, *Türk Dili*, sayı: 38.
- 12 – Muharrem ERGİN, “Kadı Burhaneddin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, cilt: IV, sayı: 3.
- 13 – Muharrem ERGİN, *Türk Dil Bilgisi*, s. 268–314.
- 14 – Ahmet Cevat EMRE, *On Dördüncü Asır Betikleri*, s. 5–24.
- 15 – Ahmet Cevat EMRE, *Türk Dilbilgisi*, s. 277–283.
- 16 – Jean DENY, *Türk Dili Grameri*, s. 358–416.
- 17 – Bergamalı Kadri Efendi, *Müeyssiret-ül Ulûm*, s. 10–45.